

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De troostende glimlach van het Boven-Ik

Een lectruur van Freuds *Der Humor*

Tomas Geyskens

Freuds *Der Humor* is niet zomaar een staaltje toegepaste psychoanalyse; het is allereerst een studie van het Boven-Ik. In *Der Humor* opent Freud een zeer merkwaardig perspectief op de plaats en de functie van het Boven-Ik, een perspectief dat tot op heden grotendeels onontgonnen is gebleven.

Inleiding

In 1927 keert Freud terug naar een thema dat hij tweeëntwintig jaar lang onaangeroerd had gelaten. In een kort artikel met de titel *Der Humor* heroverweegt hij zijn vroegere opvatting over de humor, zoals hij die in 1905 had uiteengezet in het laatste hoofdstuk van *Der Witz*. In het artikel van 1927 herformuleert Freud zijn analyse van 'de humoristische instelling' in het licht van zijn nieuwe theorie over het psychische apparaat. Het Boven-Ik, dat in 1905 nog niet tot zijn metapsychologische terminologie behoorde, speelt in deze nieuwe theorie van de humor een hoofdrol, zoals in heel het latere werk na *Das Ich und das Es* (1923). Maar, in *Der Humor* geeft Freud dit Boven-Ik een plaats en een functie in het psychische leven die we in geen enkele andere passage in zijn werk terugvinden. Alleen al deze uitzonderingspositie van *Der Humor* in zijn oeuvre dwingt tot een nauwkeurige herlezing van deze tekst, omdat dit betekent dat Freud hier een perspectief opent op het Boven-Ik dat onontgonnen is gebleven.

Zoals vele van Freuds 'esthetische' werken bevat ook *Der Humor* enkele verrassende inzichten die hij in zijn metapsychologische teksten onvermeld laat, maar die wel een nieuw licht kunnen werpen op een aantal theoretische en/of klinische problemen, en zoals vele van Freuds esthetische werken heeft ook *Der Humor* in de geschiedenis van de psychoanalyse ten onrechte niet dezelfde aandacht gekregen als de 'ernstige' theoretische en klinische teksten. Hierdoor krijgen Freuds esthetische werken tegenwoordig een bijzondere draagwijdte, omdat zij het mogelijk maken hedendaagse bevindingen en postfreudiaanse gevoeligheden toch weer een plaats te

Dr. T. Geyskens is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte te Leuven. Hij is lid van het Centrum voor Psychoanalyse en Wijsgerige

Antropologie (KULeuven - RUNijmegen).
Correspondentieadres: Schapenstraat 128,
3000 Leuven.
E-mail: tomas.geyskens@hiw.kuleuven.be

geven in, of in verband te brengen met, het freudiaanse onderzoeksprogramma. De psychoanalyse is nu eenmaal zo'n merkwaardige 'wetenschap' die zich in haar ontwikkeling steeds opnieuw moet uitzetten met het werk van haar stichter. Waarom dit zo is, is niet zo duidelijk, maar zonder een dergelijke, voortdurende terugkeer naar haar oorsprong verglijdt ze blijkbaar onvermijdelijk naar een psychologiserende en empiristische mensopvatting¹ of, keerzijde van dezelfde medaille, naar een *éthique de la psychanalyse*.²

Het Boven-Ik, zegt Freud in *Der Humor*, is de kern van het Ik,³ en zijn functie bestaat erin het Ik te troosten door diens lijden in zijn nietigheid te doorzien en erom te glimlachen ('in ihrer Nichtigkeit erkenne und belächle') (1927a, p. 272). Menig psychoanalyticus zal bij deze beschrijving van het Boven-Ik de wenkbrauwen fronsen. In de psychoanalytische metapsychologie en in zijn spreekkamer heeft hij het Boven-Ik toch vooral leren kennen als een verbiedende, moralistische of zelfs sadistische instantie, en niet als de instantie die het Ik ondersteuning en troost brengt.⁴ En dit Boven-Ik zou dan nog de kern van het Ik uitmaken? Was het Boven-Ik dan niet de laatstgekomen instantie in het psychische apparaat, de erfgenaam van het Oedipuscomplex, die zich, zoals de vader vroeger, *boven* het Ik stelt om het te beheersen, te bekritisieren en te straffen? Hoe komt Freud in zijn tekst over de humor dan tot deze heel andere visie op het Boven-Ik, en waarom komt hij net tot deze andere visie in zijn analyse van humor? Om deze vragen te beantwoorden, moeten we eerst even terugkeren naar Freuds analyse van de humor in *Der Witz* (1905).

De humor in *Der Witz*

In *Der Witz* onderscheidt Freud allereerst de humor van de grap. In tegenstelling tot de grap, die streeft naar lust, is de humor een afweermechanisme omdat het een poging is onlust te vermijden. Wanneer een misdadiger die op een maandagmorgen naar de galg wordt geleid, droogjes opmerkt: 'De week begint weer goed', dan is hij er blijkbaar in geslaagd zich de wanhoop en de ontreddeiding die we zouden verwachten, te besparen en deze te vervangen door een (humoristische) lustwinst (1905, p. 255). De humor is dus een manier om zich een pijnlijk affect te besparen zonder de pijnlijke voorstelling uit het bewustzijn te moeten weren, zoals bij de verdringing.⁵ Hoewel de humor dus een afweermechanisme is, heeft hij – in tegenstelling tot de andere, pathologische, afweerreacties – iets verhevens en groots, en geniet hij de gunst van de filosofen (1905, p. 254). Maar, dat de humor een uiting is van *Seelengröße* en een favoriet van de filosofen, betekent niet dat de humoristische instelling een bewuste, intellectuele procedure is. Integendeel, men kan deze instelling niet intentioneel oproepen. Net zoals de grap en de verdringing ontstaat ze voorbewust en automatisch (1905, p. 260).

Freud stelt zich dan de vraag *hoe* de humor erin slaagt een pijnlijk affect om

te vormen tot lustmogelijkheid, en hij suggereert onmiddellijk dat ook in de humor, zoals in de grap, onze betrokkenheid op het infantiele ('der Zusammenhang mit dem Infantilen') een belangrijke rol speelt (1905, p. 260). Maar de relatie tot het infantiele is in de humor wel een totaal andere dan in de grap. De grap slaagt erin dankzij haar technische procedures een verloren, infantiele lust terug te winnen. De humor, daarentegen, is gebaseerd op de vergelijking en het onderscheid tussen het actuele Ik van de volwassene en het vroegere Ik van het kind: 'Alleen in het kinderleven zijn er intense pijnlijke affecten geweest waar de volwassene nu om zou glimlachen, zoals hij als humorist om zijn tegenwoordige pijnlijke affecten lacht' (1905, p. 260). In de humor gaat het dus niet om het terugwinnen van een infantiele lust, maar integendeel om het huidige Ik van de volwassene die lacht om dingen die voor het vroegere, kinderlijke Ik onoverkomelijk leken. De humor behandelt dan het actuele lijden op dezelfde manier als de volwassene het lijden uit zijn kindertijd.

Deze analyse van de humor in termen van het onderscheid tussen de volwassene en het kind is echter niet erg verhelderend. Zo is het niet duidelijk waar de volwassene de capaciteit vandaan haalt ook zijn actuele lijden te beschouwen als kinderspel. Wat Freud voorstelt als een verklaring van de humor, is in feite niet méér dan een analoge beschrijving ervan, die daarmee nog altijd op een verklaring wacht. Misschien is dat een van de redenen voor Freud om in 1927 zijn analyse van de humor weer op te nemen.

Humor en Boven-Ik

In 1927 is Freud, nog meer dan in 1905, getroffen door de superieure onverschilligheid van de humorist tegenover het lot. De humorist gaat blijkbaar nog een stap verder dan de stoïcijnse filosoof die de futiliteit van zijn eigen leven afweegt aan de koude wetmatigheid van de Natuur. In tegenstelling tot de stoïcijn, slaagt de humorist erin aan deze 'futilisering' van zijn eigen bestaan plezier te beleven.⁶ Hij bespaart zich een pijnlijk affect én keert de situatie om in een lustmogelijkheid. Freud herhaalt dan zijn vergelijking van de humorist met de volwassene die met een glimlach terugkijkt op wat hem als kind onoverkomelijk leek. Na de invoering van het Oedipuscomplex en het Boven-Ik in *Das Ich und das Es* (1923), is hij wél in staat deze vergelijking te verhelderen.

Heeft het zin te zeggen dat iemand zich tegelijk beschouwt als een kind én als de volwassene die slechts kan glimlachen om datgene wat voor het kind bittere ernst is? En kan men deze dubbele positie innemen tegenover actuele noodlottigheden? Freud kan nu bevestigend antwoorden op deze vragen. De volwassene waarover het in de humor gaat, is immers niet meer de actuele volwassene, waarvan men moeilijk kan inzien hoe hij erin zou slaagen zijn actuele problemen te beschouwen als kinderachtigheden. Het is integendeel de volwassene uit de kindertijd, bijvoorbeeld de vader of de moeder, die toen de moeilijkheden van het kind met een relativerende glimlach

kon beschouwen. De humorist heeft deze infantiele situatie geïntrojecteerd en zich geïdentificeerd met de ouder die zijn lijden als onbelangrijk heeft afgedaan. De humorist kan nu zijn actuele lijden met een onverschillige glimlach beantwoorden, omdat hij zich identificeert met zijn vader of moeder die vroeger tegenover zijn kinderlijke moeilijkheden hetzelfde heeft gedaan. Hij herhaalt dus tegenover zijn actuele lijden een infantiele situatie en identificeert zich niet met zichzelf als kind, maar met zijn vader of moeder, die erom kon lachen.⁷ Hoewel de humorist zich gedraagt als een hyper-volwassene, als een volwassene-van-de-volwassene, die ook tegenover het noodlot en de dood een glimlach niet kan onderdrukken, is deze glimlach toch een herhaling van een infantiele situatie, maar dan wel van de houding die de volwassene in die infantiele situatie aannam.⁸

Door de humor te beschouwen als een regressief fenomeen, als een terugkeer naar een infantiele situatie, kan Freud de humoristische instelling duidelijk onderscheiden van de filosofische, fatalistische houding tegenover het lot. Een dergelijke filosofische houding getuigt van een buitengewone overwinning van het realiteitsprincipe op het lustprincipe. Slechts weinigen zijn ertoe in staat. De meeste mensen kunnen het immers niet laten ook tegenover de onpersoonlijkste machten waaraan hun bestaan is onderworpen, dezelfde houding aan te nemen als ze als kind tegenover hun ouders aannamen. In *Das ökonomische Problem des Masochismus* (1924) zegt Freud: 'Wanneer de Nederlandse schrijver Multatuli de *Μοιρα* van de Grieken vervangt door het godenpaar *Λογος και Αναγκη*, valt daar weinig tegen in te brengen, maar eenieder die de leiding van het wereldgebeuren overdraagt aan de voorzienigheid, aan God of aan God en de natuur, laadt de verdenking op zich dat hij deze opperste en meest ongrijpbare machten nog steeds – mythologisch – als een ouderpaar ervaart en zich door libidineuze bindingen met hen verbonden waant' (1924, p. 182). De filosofische houding, daarentegen, bestaat in een verregaande de-oedipalisering van het lot. De filosoof spiegelt zijn persoonlijke interesses en ergernissen in de koude, onpersoonlijke machten die zijn bestaan bepalen, en deze spiegeling kaatst zijn persoonlijke interesses dan terug in hun radicale onbeduidendheid. De filosoof doet dus het omgekeerde van de neuroticus, die zelfs de slagen van het lot en de dreiging van de dood interpreteert als de straf van een persoonlijke (ouderlijke) macht.⁹

De humoristische houding neemt een tussenpositie in tussen die van de neuroticus en die van de filosoof. Enerzijds is de humor het resultaat van een oedipale regressie en een afweermecanisme tegen pijnlijke affecten, hoewel het in tegenstelling tot de andere afweermecanismen niet alleen de onlust vermindert, maar ook (een weliswaar niet erg intensieve) lust produceert (1927a, p. 271). Maar, anderzijds, is de humor – zoals de filosofische instelling – verheven en groots, zijn slechts weinigen ertoe in staat (1927a, 275), en gaat hij niet gepaard met een miskennis van de realiteit. Maar, wat is dat voor een afweermecanisme dat het pijnlijke affect onder-

drukt zonder de pijnlijke realiteit te miskennen en zonder het domein van de psychische gezondheid te verlaten (1927a, p. 272)?

De humor is geen loochening van de pijnlijke realiteit, maar alleen een 'loochening' van het belang en de ernst ervan. De humorist uit Freuds voorbeeld, die op maandagmorgen naar de galg wordt gevoerd, ontkent niet dat hij zal sterven, maar hij weigert het belang ervan te erkennen.¹⁰ Op deze manier komt de humorist toch wel erg dicht te staan bij de stoïcijnse filosoof die ook het lijden niet miskent, maar wel het belang ervan minimaliseert. Het grote verschil tussen de filosofische en de humoristische houding ligt ergens anders. In het geval van de filosoof gebeurt de 'loochening' van het belang van zijn lijden door zijn actuele Ik. Daarom is de filosofische houding volgens Freud wijs en gerechtvaardigd. In het geval van de humor gebeurt deze 'loochening' door het Boven-Ik. Dit Boven-Ik is dan wel niet de erfgenaam van de straffende vader van het Oedipuscomplex, maar eerder van een merkwaardige, onbezorgde moeder¹¹ wier glimlach aan het lijden van het kind zijn gewicht ontnemt.¹² Vanwege deze infantiele oorsprong is de humor, in tegenstelling tot de filosofische houding, een bron van lust.

De moeder van de humor

Dat in de humor het Boven-Ik de bovenhand krijgt op het Ik, en de pijnlijke affecten van het Ik kan onderdrukken, is als zodanig geen vreemde gedachte voor Freud. In zijn latere werk beschouwt Freud alle pathologische fenomenen als accentverschuivingen of als disharmonieën in de libidobezetting van de verschillende psychische instanties in het Ik. De verliefdheid, de paranoia, de manie en de melancholische depressie zijn geen vreemde afwijkingen van de normale psychologie; zij tonen alleen maar dat een bepaalde psychische instantie, bijvoorbeeld het Boven-Ik in de depressie of het Ik-Ideaal in de verliefdheid, een enorme hoeveelheid energie naar zich kan toetrekken, ten nadele van het Ik. Psychische gezondheid of ziekte is voor Freud dus geen kwestie van de aan- of afwezigheid van psychotische gedachten, maar van de hoeveelheid energie waarmee deze gedachten worden bezet.¹³ Ook de humor is een dergelijke accentverschuiving in de richting van het Boven-Ik.

Wat wél een vreemde gedachte is voor Freud, is het feit dat in de humor het Boven-Ik verschijnt in een liefdevolle en troostende gedaante ('so liebevoll tröstlich'). Weliswaar is dat niet in tegenstelling met de gedachte dat het Boven-Ik afstamt van de ouders, maar volgens Freud toont het toch aan dat we over het Boven-Ik nog veel te leren hebben (1927a, p. 275). Maar, na *Der Humor* heeft Freud deze gedachte van een troostend en glimlachend Boven-Ik nooit meer opnieuw opgenomen. Integendeel, steeds meer heeft hij de nadruk gelegd op het vijandige en hatelijke karakter van het Boven-Ik. Hoe moeten we dan de infantiele situatie begrijpen, waarvan de humor een herhaling is? In *Der Humor* gaat Freud daar niet op in. Toch kan enkel een

reconstructie van deze situatie, en van de rol van de volwassene in deze situatie, ons inzicht in de liefdevolle en troostende gedaante van het Boven-Ik vergroten.

In 1927 schrijft Freud, naast *Der Humor*, nog een andere korte tekst, *Fetischismus*. In deze tekst behandelt hij het grote trauma van de kindertijd, het castratiecomplex. Op een bepaald moment ontdekt het jongetje de vrouwelijke geslachtsorganen en hij interpreteert die als een gebrek en een straf. De afwezigheid van een penis bij de moeder overtuigt hem namelijk van de ernst van de castratiedreiging, die hij aan zijn vader toeschrijft als straf voor zijn masturbatie. Het ontbreken van een penis bij de moeder toont aan dat het de vader blijkbaar ernst is, en het geïntimideerde jongetje geeft het masturberen op. Maar, dit is enkel het geval wanneer het jongetje er niet in slaagt de afwezigheid van de vrouwelijke penis te loochenen. Die jongetjes die zich later zullen ontpoppen tot fetisjist, loochenen de afwezigheid van de penis bij de moeder: een ander deel van de moeder of een object dat associatief met de moeder verbonden is, verhult de afwezigheid van de penis, en trekt de erotische interesse die eraan verbonden was, naar zich toe. Tegelijk toont de fetisj ook dat hij afstamt van de castratieangst, omdat de erotische interesse in de fetisj (tenminste bij echte fetisjisten) samengaat met een afschuw van een al te lichamelijk seksueel contact met een vrouw ('die Entfremdung gegen das wirkliche weibliche Genitale') (1927b, p. 241).

Terwijl Freud in *Der Humor* zo de nadruk legt op de houding die de volwassenen aannemen tegenover het lijden van het kind, spelen deze volwassenen in *Fetischismus* geen enkele rol. Het jongetje staat totaal alleen tegenover de castratiedreiging die uitgaat van de vrouwelijke genitaliën. Maar, wat als de moeder uit *Fetischismus* zich zou gedragen als de volwassene uit *Der Humor*? Het jongetje dat door de confrontatie met het geslachtsverschil gaat geloven in de mogelijkheid van de castratie, een dreiging die hij toeschrijft aan de vader, wordt verteerd door angst. Maar de moeder beantwoordt deze situatie door de angsten van het kind in ihrer Nichtigkeit zu erkennen en erom te glimlachen. Hoe moeten we nu deze paradoxale uitdrukking (iets in zijn nietigheid erkennen) verstaan? De moeder ontkent in elk geval niet dat ze geen penis heeft. Maar tegelijk maakt dit indrukwekkende en beangstigende onderscheid tussen fallisch en gecastreerd geen indruk op haar. Ze doorziet het in zijn nietigheid en kan er slechts om glimlachen. De moeder lijkt de castratie te beantwoorden met een onbezorgd 't Is niets. Door deze reactie troost ze niet alleen haar kind; ze ondermijnt zo ook de macht van de oedipale vader. De gruwelijkste straf die de vader in petto heeft voor het jongetje, is in feite een futiliteit. Het maakt niets uit. De humorist is diegene die zich met deze onbezorgde en gezagsondermijnende moeder heeft geïdentificeerd. De man die op maandagmorgen naar de galg wordt gevoerd, ontkent niet het onderscheid tussen deze week en de vorige weken. Maar zijn houding tegenover de dood is, zoals bij iedereen, een herhaling van zijn houding als kind tegenover de castratie (1926, p. 184).

Het onderscheid tussen deze week en vorige week wordt niet ontkend, maar het is een onderscheid van niets.

Wat Freud niet benadrukt, maar wat we nu vanuit onze reconstructie van de infantiele situatie wel kunnen verduidelijken, is dat deze houding van de misdadiger tegenover zijn doodstraf onvermijdelijk ook de ergernis zal oproepen van diegenen die hem hebben veroordeeld. Wat haalt het uit iemand te straffen als die straf hem geen enkele onlust oplevert? In deze ergernis herkennen we nu de herhaling van de onderminning van de vaderlijke macht, die tot de infantiele situatie behoorde. Freud vermeldt dit niet, ook al noemt hij de humor wel koppig (1927a, p. 271). Dit koppige, gezagsondermijnende karakter van de humor is trouwens aanwezig in de meeste voorbeelden van humor die Freud in *Der Witz* analyseert.¹⁴ Freud zelf lijkt echter geen oog te hebben voor dit aspect van de humor, dat nochtans zo kenmerkend is voor de humor van de door Freud bewonderde Mark Twain. Zo vertelt Twain het verhaal van zijn broer die als arbeider werkte voor een grote wegenbouwonderneming. Hij werd door een explosie in de lucht geslingerd, en stortte ver van zijn werkplaats op de grond neer. Daardoor werd hem door zijn bazen een halve dag loon ingehouden, 'wegens verwijdering van de plaats van het werk'. Volgens Freud maakt deze humoristische toevoeging ons 'bijna even hardvochtig als die bazen' omdat we door de humor onverschillig worden voor de eventuele schade en verwondingen van de man in kwestie (1905, p. 257). Maar suggereert dit verhaal niet eerder de onverschilligheid van Twains broer voor zijn eigen lijden én de idiotie van zijn baas, wiens autoriteit berust op de angst van zijn ondergeschikten voor bestraffing? Een dergelijke autoriteit wordt onvermijdelijk tot nul gereduceerd door de humoristische onverschilligheid van deze ondergeschikte voor tegenslag en pijn. Elke scholier kent wel de ergernis van de sadistische leraar wanneer de leerlingen hardnekkig volhouden tweemaal zoveel bladzijden strafwerk in te leveren als vereist. De zware straf heeft niks te betekenen.

Zo brengt onze analyse de humor onverwacht in de buurt van het masochisme. Ook het masochisme is, zoals de humor, een psychische capaciteit om een onlustsituatie om te vormen tot lustmogelijkheid. Ook het masochisme berust op de evocatie van een koude maar liefdevolle (on-verschillige?) moeder en op de ridiculisering van de macht van de oedipale vader.¹⁵ Maar, in tegenstelling tot de humor, veronderstelt het masochisme een tweede persoon die als partner fungeert in de masochistische mise-en-scène. Het masochisme is daarom misschien de 'resekualisering' van de humoristische instelling. De humor berust op de introjectie van de infantiele situatie die we hierboven beschreven. In het masochisme wordt deze infantiele situatie, die zich in de humor intrapsychisch herhaalt, opnieuw op een intersubjectieve manier geënceneerd. Volgens deze hypothese zoekt de masochist situaties van bestraffing en castratiedreiging op, niet om een onbewust schuldgevoel uit te boeten,¹⁶ maar om zich er door de

on-verschillige moeder van te laten vergewissen dat de castratie slechts Unernst¹⁷ is en dat de oedipale vader is tenondergegaan in de koele glimlach van de moeder.

Het Boven-Ik als kern van het Ik?

Enkel in *Der Humor* noemt Freud het Boven-Ik de kern van het Ik. In het archeologische perspectief van de freudiaanse psychoanalyse impliceert dit meteen dat de volwassene waarvan het Boven-Ik de erfgenaam en de introjectie is, aan de oorsprong van het Ik moet staan. Vanuit onze constructie van de infantiele situatie waarvan de humor een herhaling is, betekent dit dat de on-verschillige glimlach van de moeder, die de castratiedreiging als een futiliteit afdoet, hierdoor het kind boven zichzelf en boven het lust-onlustprincipe uitheft.

In *Zur Einführung des Narzissmus* (1914) stelt Freud dat het Ik niet bij de aanvang van het leven gegeven is, maar tot stand komt als resultaat van een 'nieuwe psychische werking' (1914, p. 35). Freud specificeert echter niet om welke werking het dan zou kunnen gaan of door wie die actie wordt uitgevoerd. Zeker kan niet het kind zelf het subject van deze actie zijn, want het Ik kan niet zichzelf tot stand brengen. Dat Freud enkel in *Der Humor* het Boven-Ik de kern noemt van het Ik, suggereert dat de oorsprong van het Ik de 'humoristische' moeder is die, wanneer het kind op het punt staat onlust te ervaren, deze onlust in *statu nascendi* onderdrukt door haar minimaliserende glimlach. Deze glimlach heft het kind op boven de heerschappij van het lust-onlustprincipe. Het kind stelt zich zo boven zijn eigen reacties van onlust, en wordt een Ik. Freud ontdekte het narcisme in de eerste plaats als psychische onverschilligheid tegenover de therapeutische beïnvloeding (1914, p. 32). Het narcisme verwijst immers in essentie naar een toestand waarbij men zich boven zijn eigen verlangens of gevoelens stelt.¹⁸ De oorsprong van het Boven-Ik, zoals Freud die beschrijft in *Der Humor*, wekt de gedachte dat deze narcistische onverschilligheid een wezenlijk kenmerk is van een Ik dat is ontstaan rondom een kern van moederlijke onverschilligheid.

Besluit: 'Wenn diese Scheu einmal überwunden ist ...'

Op de voorlaatste bladzijde van *Der Humor* stelt Freud dat het de taak is van de psychoanalyse om een bepaalde respectabele terughoudendheid ('Zurückhaltung') te laten varen. Freud verwijst hier naar de schroom om inzichten uit de psychopathologie te gebruiken om de normale psychologie te verhelderen (1927a, p. 274). Deze schroom is volgens Freud in de *Neue Folge* een atavistische vorm van de eerbiedige schroom van primitieve volkeren tegenover de waanzinnigen (1933, p. 70). Dit atavisme heeft ondertussen zijn genaturaliseerde variant gevonden in de opvatting dat er tussen normaliteit en pathologie een wezenlijk en categoriaal onderscheid bestaat. De freudi-

aanse onverschilligheid tegenover dit onderscheid tussen normaliteit en pathologie biedt de psychoanalyse zowel een theoretisch voordeel als een praktische taak. Het voorbeeld van de humor toont aan dat ons inzicht in normale psychische fenomenen er veel bij te winnen heeft wanneer deze normale fenomenen kunnen worden geanalyseerd tegen de achtergrond van inzichten die enkel in de pathologie konden worden verworven. Maar, dit inzicht impliceert ook een praktische taak voor de psychoanalyticus, namelijk, om in zijn eigen analyse en in zijn tegenoverdracht af te rekenen met het normale Ik als een *Ideal*-fiktion, door de ontdekking dat de psychische mechanismen waarmee hij zijn psychisch evenwicht poogt te bewaren kwalitatief gelijk zijn aan de mechanismen die zijn patiënten in de hel van het psychische lijden storten: 'Ieder normaal mens is nu eenmaal alleen in doorsnee normaal, zijn Ik komt dat van de psychoticus, op dit of dat punt, meer of minder nabij' (1937, p. 245).

Noten

1. Dit impliceert natuurlijk niet dat de psychoanalyse niet gebaat zou zijn met zo veel mogelijk empirisch onderzoek.

2. Voor een bizarre uitvergroting van deze tendens om van de psychoanalyse als zodanig een ethiek te maken, zie: De Kesel (2002). Blijkbaar schuilt er toch waarheid in Freuds stelling dat men zich, zonder ondervinding aan de eigen persoon, de psychoanalyse niet eigen kan maken (Freud 1933, p. 167).

3. 'Dit Ik is niet iets enkelvoudigs, maar het herbergt als kern een bijzondere instantie, het Boven-Ik' (1927a, p. 272, mijn cursivering).

4. 'Wij kennen het Boven-Ik gewoonlijk als een strenge gebieder' (1927a, p. 274).

5. 'De humor kan nu als de meest hoogstaande van deze afweerfuncties worden geïnterpreteerd. De humor versmaadt het de met het pijnlijke affect verbonden voorstellingsinhoud aan de bewuste aandacht te onttrekken, zoals de verdringing doet, en overwint zodoende het afweerautomatisme' (1905, p. 260).

6. 'Gesteld dat de op maandag naar de terechtstelling geleide misdadiger gezegd had: "Ik trek me er niets van aan, wat doet het er ook toe als ze een vent als mij ophangen, de wereld zal er niet door vergaan" – dan zou ons oordeel moeten luiden dat deze indrukwekkende superioriteit over de reële situatie weliswaar in deze woorden vervat is, dat ze wijs en gerechtvaardigd zijn, maar dat er tegelijkertijd geen grein

humor uit spreekt, sterker nog, dat ze op een taxatie van de werkelijkheid berusten die rechtstreeks met die van de humor in strijd is' (1927a, p. 271).

7. 'De humorist verwerft zijn superioriteit door zich de rol van de volwassene aan te meten, door zich in zekere zin met de vader te identificeren en de anderen tot de status van kinderen omlaag te drukken. (...) Wij verkrijgen dus een dynamische verklaring van de humoristische houding indien wij aannemen dat deze hierin bestaat, dat de persoon van de humorist het psychische accent van zijn Ik heeft teruggetrokken en naar zijn Boven-Ik heeft verlegd. Voor dit aldus gezwollen Boven-Ik kan het Ik nu minuscuul, kunnen al zijn belangen onbeduidend lijken, en gegeven deze nieuwe energieverdeling zal het Boven-Ik de mogelijke reacties van het Ik wel zonder moeite in de kiem kunnen smoren' (1927a, p. 272-273).

8. Onze lectuur van *Der Humor* lijkt hiermee in te gaan tegen die van Andreas De Block in zijn *Vragen aan Freud*. De Block stelt daar immers dat de humor, in tegenstelling tot de grap, geen herhaling is van een infantiele lust: 'De humor is dus geen terugkeer naar een kinderlijk plezier, zoals de scherts en de grap, maar een exclusief volwassen genot' (De Block 2003, p. 68). Als zodanig is dit correct, maar de humor is wél een herhaling van de lust van de

volwassene uit de kindertijd, namelijk de vader of de moeder die de moeilijkheden van het kind met een glimlach relativeerde.

9. Bijvoorbeeld, wanneer men zich bij pech of ongeluk afvraagt: Waarom moet mij dit overkomen? Wat heb ik misdaan?

10. 'De humorist loochent niet zozeer de wereld, als wel de waarde van die wereld' (De Block 2003, p. 68).

11. Freud spreekt niet over de moeder, maar over de Elterntanz. Verderop in de tekst zegt hij: 'Die Eltern – oder der Vater.' De moeder speelt in Freuds teksten uit de jaren twintig geen rol van (psychische) betekenis. Dat Freud hier al verwijst naar de ouders, eerder dan alleen naar de vader, toont misschien aan dat hij op het punt staat in *Der Humor* de moeder te ontdekken.

12. 'Hij gedraagt zich tegenover hen als de volwassene tegenover het kind, doordat hij de belangen en narigheden die het kind groot toeschijnen, in hun nietigheid doorziet en er om glimlacht' (1927a, p. 272).

13. 'Ook de genezing van paranoïsche aanvallen zou niet zozeer een oplossing en correc-

tie van de waandenkbeelden behelzen, als wel de terugtrekking van de daaraan verleende bezetting' (1927a, p. 274).

14. In *Der Humor* bespreekt hij enkel het 'maandagmorgenvoorbeeld'.

15. Deze kenmerken van het masochisme (de koude, liefdevolle moeder en de ridiculisering van de vader) zijn op een schitterende manier aan het licht gebracht door Gilles Deleuze in zijn analyse van het literaire oeuvre van Sacher-Masoch (1967). Deleuze legt trouwens ook de band tussen humor en masochisme maar hij meent hiervoor het freudiaanse denkkader te moeten verlaten.

16. Deze idee berust namelijk op de misvatting dat het masochisme een tegen de eigen persoon gericht sadisme is. Zie hierover: Deleuze (1967) en Dayan (2004, p. 203).

17. Otto Rank karakteriseert de castratiedreiging als iets waarvan alle kinderen meteen de 'Unerst' erkennen (1924, p. 24).

18. Tenzij men opteert voor een zeer brede en – daardoor – nietszeggende bepaling van 'narcisme'.

Literatuur

Dayan, M. (2004). *Le rêve nous pense-t-il?* Parijs: PUF.

De Block, A. (2002). *Vragen aan Freud. Over psychoanalyse en de menselijke natuur*. Amsterdam: Boom.

De Kesel, M. (2002). *Eros en ethiek*. Leuven: Acco.

Deleuze, G. (1967). *Présentation de Sacher-Masoch*. Parijs: Minuit.

Freud, S. (1905). De grap en haar relatie met het onbewuste. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische duiding* 5 (p. 9-264). Amsterdam: Boom.

Freud, S. (1914). Ter introductie van het narcisme. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische theorie* 1 (p. 25-64). Amsterdam: Boom.

Freud, S. (1915). Het onbewuste. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische theorie* 2 (p. 87-152). Amsterdam: Boom.

Freud, S. (1924). Het masochisme als economisch probleem. *Sigmund Freud Nederlandse*

Editie: Psychoanalytische theorie 1 (p. 165-185). Amsterdam: Boom.

Freud, S. (1926). Remming, symptoom en angst. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische theorie* 3 (p. 123-232). Amsterdam: Boom.

Freud, S. (1927a). De Humor. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische duiding* 5 (p. 265-275). Amsterdam: Boom.

Freud, S. (1927b). Fetisjisme. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische theorie* 3 (p. 233-245). Amsterdam: Boom.

Freud, S. (1933). Colleges inleiding in de psychoanalyse. Nieuwe reeks. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Inleiding tot de psychoanalyse* 3 (p. 9-202). Amsterdam: Boom.

Freud, S. (1937). De eindige en de oneindige analyse. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Klinische beschouwingen* 4 (p. 217-265). Amsterdam: Boom.

Rank, O. (1924). *Das Trauma der Geburt*. Wenen: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.

The consoling smile of the Superego. Re-reading Freud's 'On Humour'

The author of this article shows that according to Freud the psychological capacity for humour is based on the repetition of an infantile situation in which the identification with the mother's smile makes the child insensitive to feelings of pain and anxiety. The author then suggests that this may open a new perspective on the psychoanalysis of masochism. In this perspective masochism would be the 're-sexualization' of the infantile situation which in humour is repeated intra-psychically.

Key words: Freud, humour, masochism, Superego